

LEVENSVERRHAAL VAN MIJN VOOROUDEERS DEEL DRIE

Versie van 25 januari 2021.

AUTEUR: MONIEK NOOREN
HET VERHAAL VAN MIJN MOEDER TOT 1947

Generatie twee

Erika Klara Rosa Rehak (1920- 2009)

Copyright © 2018 Bureau Bio-redactie, All rights reserved

VOORWOORD

Wat hieraan voorafging – het verhaal van de vóór 1920 geboren generaties

Deel een van het verhaal van mijn voorouders van mijn moeders kant is een beschrijving van het leven van de voorouders die zijn geboren vóór 1890; tot in het jaar 1919. Zij waren eerst nog wevers, zelfstandige handwerkers dus, zoals hun voorouders dat ook zullen zijn geweest. Daarna zijn zij een of een paar keer in hun leven over een grotere afstand gemigreerd, vanuit meer oostelijk gelegen regio's naar het midden van Duitsland, op zoek naar werk en inkomen; en zij werden fabrieksarbeiders.

Deel twee beschrijft het leven van de in 1897/99 geboren generatie; tot in de jaren 1970. Deze grootouders Rehak vormen in 1919 samen een nieuw gezin in Kassel in Duitsland: een arbeidersgezin met drie kinderen. Een zoon sneuvelt als machinist op een oorlogsonderzeeër van de Wehrmacht. De andere zoon en de ouders overleven de Tweede wereldoorlog in Weimar-Ahnatal, een dorp nabij Kassel. Zij blijven daar wonen tot aan hun dood. De dochter, mijn moeder, trouwt en verlaat het gezin in 1940. Zij verhuist van Kassel naar Berlijn.

Deel drie

Deel drie geeft de geschiedenis weer vanuit het perspectief van mijn moeder, vanaf 1920 tot in de zomer van 1947 wanneer zij naar Nederland reist om daar voor de tweede keer te gaan trouwen.

Erika – kind en jongedochter in Kassel, 1920-1940

In 1920 is Erika Klara Rosa Rehak geboren, op 5.7.1920 in Duitsland, in de wijk Bettenhausen van de stad Kassel; als dochter van Johanna Margarete geb. Erbstösser, weefster, en Fritz Hugo Rehak, 'mechaniker' ofwel werktuigkundige. Grete, voluit Margarete, zal zodra zij trouwde zijn gestopt met werken; dat hoorde zo.

Vanaf 1923 is in de Kasseler adresboeken als Hugo's beroep meestal "Mechaniker" of "Justierer" ingevuld (in 1923t/m1926; 1939 en 1940). Vast staat dat hij lange tijd justeerder van verrekijkers bij het Zeiss IKON-concern was. Taak van een justeerder is het nauwkeurig afstellen van een instrument. Zeiss Ikon was een Duitse producent van optische instrumenten. Het bedrijf ontstond in 1926 door een fusie en had zes hoofdvestigingen en vele kleine nevenvestigingen. Soms is als Hugo's beroep bedrijfsassistent "Betr.Assist." of bedrijfstechnicus "Betr.Techn." ingevuld. Blijkbaar is zijn functie af en toe veranderd.; misschien door bedrijfsovernames en fusies.

Het adres van het gezin Hugo Rehak is vanaf 1919 Huthstrasse 22 E; hun woning is op de begane grond van een groot woonhuis en ze zijn ingetrokken bij de vader van Hugo, Johann.

Vanaf 1920 is Hugo officieel huurder, en als 'Feinmechaniker' kostwinner; en Johann woont als 'Invalide' bij hem in. De adresboeken van Kassel geven ons die informatie. Nu Johann invalide is, werkt hij dus niet meer als meesterwever in de Salzmann textielfabriek.. Hij is 66 jaar oud, en werd invalide tussen 1916-1920. Hij zou een 'Kriegskrüppel' kunnen zijn. Veel van de Duitse soldaten die de slachtingen van 1914-1918 en krijgsgevangenschap overleefden, waren ledematen kwijtgeraakt. Echter, internetbronnen stellen, dat dat in die oorlog in principe elke Duitser van 17 tot 42 jaar militair moesten worden. In 1914 was Johann 59 jaar - tenzij hij zich vrijwillig voor de militaire dienst gemeld heeft, zal hij niet aan het oorlogsfront invalide zijn geworden. Was het dan een bedrijfsongeval in de textielfabriek? Zou toch handig zijn als ik hem dat kon vragen.

Eind 1926 is Johann verhuisd naar Gartenstr.22 ¾ 2 in Kassel, dus als hij 71 is en zo rond de geboorte van zijn derde kleinkind. Zijn eerste kleinkind, Erika, mijn moeder, is dan zes jaar. Ze zal alleen een vage herinnering aan hem overhouden als: "een invalide man – met een arm meen ik? - die ook bij ons woonde". Hij moet een bescheiden vader en grootvader zijn geweest die goed voor zijn familie heeft gezorgd. Auguste geborene Kränz., zijn vrouw, is een enkele keer, in 1881, vermeld in de naturalisatieoorkonde die is afgestempeld te Liegnitz nu Legnica in Polen. Zou zij vroeg zijn overleden? Misschien al voordat Johann met zijn zoon naar Kassel is verhuisd? Misschien ook niet – vooroorlogse documenten en adresboeken vermelden geen namen van echtgenotes. Enorm triest is dat toch, dat een getrouwde vrouw in onze cultuur eeuwenlang voor de wet geen eigen leven had omdat ze vanzelfsprekend bij haar man hoorde. Tenzij ze een eigen hoge status had.

De Gartenstrasse ligt ten noordwesten van Bettenhausen en ten noorden van de Fulda, in een ouder deel van de stad. Johann staat in de adresboeken vermeld op dat adres tot en met 1934; en dat is voor het laatst. Dat hoeft niet te betekenen dat hij in 1934 is overleden – 79 jaar oud; hij kan bijvoorbeeld naar een Verzorgingshuis voor Ouderen zijn verhuisd. Hij leefde zeer waarschijnlijk nog in 1940, want ik meen dat hij op de groepsfoto van het trouwfeest in 1940 staat. In de rouwbrief van Bruno is hij als grootvader niet vermeld, dus staat vast dat hij wel voor eind 1943 is overleden.

Foto 1

Mijn moeder vertelde van zichzelf uit heel zelden over haar verleden. Als zij als oude Dame in 'het klooster' woont, komen wel af en toe flarden van herinneringen boven drijven. Zij noemde de aanleunwoning van het verzorgingshuis voor oude mensen zo, omdat het gebouw oorspronkelijk een klooster was. Soms kon ik haar door wat vragen te stellen, of oude foto's te bekijken, verleiden om wat meer over haar verleden te vertellen. De resultaten zijn in dit verhaal opgenomen; hier het eerste voorbeeld; 'E' is de afkorting van Erika.

E: "Mijn eerste kinderherinnering? Ik herinner me dat ik toekijk hoe mijn grootmoeder -- een forse en indrukwekkende vrouw, haar heel erg lange baren kamt. "

Meteen daarna beschrijft ze een akelige herinnering – ze was 5-6 jaar oud toen een vriendinnetje voor haar ogen is verdronken.

E: "We speelden daar met zijn drieën en zij viel in het water en verdronk. We konden niks doen. Dat vond ik verschrikkelijk en dat zie ik mijn hele leven lang en nog steeds af en toe opnieuw gebeuren".

Waar dat precies gebeurde dat bleef toen vaag - in de rivier de Fulda of een flinke beek misschien? Ik begreep niet zo goed waar en hoe dat zou kunnen, ze woonde toch in de stad? Nu ik het woonadres heb, en het op de kaart heb gezien, kan ik het me gemakkelijk voorstellen. Natuurlijk gingen de kinderen van de wijk in het groen meteen achter de huizen spelen: in de graslanden en bosjes langs de Fulda, en langs de twee beken Losse en Haare die daar in de Fulda uitmonden. Wat een drama, het verdrinken van een vriendinnetje, natuurlijk onthoud je dat..

De Rehaks woonden dan wel mooi aan de groene rand van de stad, maar de woning was zo klein, dat het oudste kind, de enige dochter van het gezin, in de woonkamer sliep. Ze hadden het niet breed en de ouders waren streng, de kinderen hoorden vooral goed te luisteren en ze kregen weinig vrijheid. Verder vertelde mijn moeder dat zij en haar broers niet echt honger leden, maar het eten was wel erg sober en speelgoed was er haast niet.

E: "Rode bessen uit de tuin met melk was een bijzondere delicatess. Maar we deden wel spelletjes buiten zoals verstoppertje en ik heb ook een pop gehad".

WAAROM&HOE

Nut gaat voor plezier – overdracht van ethiek en gedragspatronen

Zo langzaam begin ik te begrijpen wat de erfenis is die in deze familietak van arbeiders wordt doorgegeven: een vorm van utilitarisme, van een ethiek "die de morele waarde van een handeling afmeet aan de bijdrage die deze handeling levert aan het algemeen nut, waarbij onder algemeen nut het welzijn en geluk van alle mensen wordt verstaan."¹ Nou ja, de mensen in de directe leefomgeving staan daarbij wel voorop.

Hoe gebeurt dat doorgeven van dit nuttigheidsprincipe als belangrijkste drijfveer? Nou, gewoon via het inprenten van gewoontes en het bijbrengen van discipline. Zoals hij van zijn vader Johann heeft geleerd, stort vader Hugo op zijn beurt elke week de inhoud van het loonzakje op de keukentafel. Hugo en Grete, Pa of Ma, of allebei samen, verdelen dan de inhoud over potjes. Ma heeft van haar moeder geleerd Pa's loon en alle andere inkomsten van het gezin zo voor alle noodzakelijke uitgaven in het belang van de familie te besteden. Blijft nog wat over voor nieuwe schoenen of een extra biertje voor Pa? En wat tijd voor ontspanning en plezier voor Ma en kinderen? Ma heeft ook geleerd de noodzakelijke huishoudelijke taken over de familieleden te verdelen.

Wie niet naar de fabriek gaat om te werken, helpt naar vermogen mee in de moestuin: onkruid wieden, augurken en fruit plukken. Of helpt bij de was verzorgen – een taak voor meisjes; schoenen poetsen – een taak voor jongens of meisjes; peren plukken – voor jongens; peren inmaken – voor meisjes enzovoort. Een tuin, daar moet natuurlijk nuttig gebruik van worden gemaakt! Ten minste om kippen te houden, aardappelen en augurken te kweken ...augurken plukken, daar had ikzelf een hekel aan, die planten waren zo akelig, stekelig ruw.

Ik herken het gemakkelijk, het nuttigheidspatroon is ook mij, drie generaties na Johann, nog met de paplepel ingegoten.

Tja, ik denk dat zulke gedragspatronen die mensen generatie na generatie doorgeven aan hun bloedverwanten, veel meer invloed hebben dan zogenoemde cellulaire herinneringen. Maar goed, wij kinderen in de jaren 1950 hoefden toch veel minder hard in huis en tuin te werken als de kinderen van twee of nog meer generaties terug. Er was minder tijd voor, want wij gingen immers verplicht naar school. Begin 20ste eeuw komen er eerste algemene wetten voor leerplicht en schoolplicht in het hele land, zowel in Nederland (in 1900) als in Duitsland (in 1919).

De Weimarrepubliek

De Weimarrepubliek of Duitse republiek moest na de Eerste wereldoorlog herstelbetalingen doen, zich op grote schaal ontwapenen en grondgebied inleveren. Honger, sociale ellende en woningnood beheerste het dagelijks leven van veel Duitsers. Voedsel rantsoenering werd pas geleidelijk verminderd. Tuberculose en rachitis werden overal gevonden, vooral onder de onvoldoende gevoede kinderen. De voedselprijzen stegen elke dag. Politieke tegenstanders vormden extreem radicale partijen met paramilitaire afdelingen die op straat en bij bijeenkomsten met tegenstanders op de vuist gingen en ook aanslagen op tegenstanders pleegden.

De algemene crisis bereikte een hoogtepunt in 1923. Dan volgt een periode van relatieve welvaart en relatieve politieke stabiliteit tot en met 1929. In 1929 veroorzaakt de Amerikaanse beurskrach ook in West-Europa een grote economische crisis. Daardoor kan Duitsland zijn nog openstaande schulden niet meer afbetalen en raken er miljoenen mensen werkloos. Hitler profiteert van het opvlammen van deze crisis. In 1933 krijgt hij het voor elkaar de macht over te nemen en

vervolgens, in zeer korte tijd, de Duitse republiek te veranderen in een totalitaire dictatuur: Nazi-Duitsland.

Met dit tijdsbeeld als achtergrond hebben de Rehaks het er toch heel goed vanaf gebracht – ze overleefden de slechte tijden en hebben drie kinderen grootgebracht. Zonder het nuttigheidsprincipe, de strenge discipline en een dosis geluk was dat vast niet gelukt.

De oudste foto's van Erika zijn uit ca.1923, een kleuter voor de stadsschouwburg, en van ca. 1925, in de tuin met vader, moeder en broer Bruno. Foto's van een fotograaf: plaatjes van een gezin in relatief goede tijden, met een extra grote strik voor het meisje, iedereen op zijn zondags gekleed, de kinderen met bolle wangen, pa met een sigaret in de hand.

Foto 2

Foto 3

Erika ging van 1927 tot in 1930 naar de Volksschule in Kassel; haar meisjesklas ging samen op de foto, waarschijnlijk in 1930. Ze is in de tweede rij van boven de vijfde van de rechterrind, met het witte kraagje. Daarna gaat Erika naar de middelbare school; de Amalienschule (die heet vanaf 1979 *Realschule Luisenschule*). Zij werd een slank, knap meisje; eerst nog met lange blonde vlechten zoals dat hoorde in die tijd.

Foto 4

Foto 5

Foto 6

Van een talentzoeker voor een dansschool kreeg zij na een schooluitvoering een uitnodiging voor een dansopleiding.

E: "Ik wilde wel maar het mocht niet van mijn vader". Tja, als ze daaraan was begonnen... was ze misschien later, als 19jarige, als danseres of actrice ingezet in de Nazi-oorlogspropaganda, in de filmindustrie. De film werd in de 20ste eeuw een van de massamedia; voor vermaak en informatie over kunst, technologie en politiek. Naar de radio luisteren, vooral het "Wunschkonzert", en "ins Kino gehen" zou erg populair worden in de oorlog. Dat werd door het naziregime ook gestimuleerd om af te leiden van dagelijkse realiteit van de oorlog. Denk aan 'Lili Marleen', films met sterren zoals Marlene Dietrich. Zingen kon Erika (gelukkig) niet, ze was niet toonvast.

E: "Die foto waar ik samen met mijn vader ga fietsen – dan ben ik veertien of vijftien? - dat ik zo op de foto ging, vond ik leuk, maar we staan daar gewoon zo, met voor even geleende fietsen zomaar voor een huis; en ik weet niet wie die mensen zijn die kwamen kijken ; ik heb pas later in Nederland leren fietsen, en erg goed heb ik dat nooit gekund!"

In 1933 nam Hitler de macht over en Duitsland werd heel snel een dictatuur.

In 1934 liet Erika's vader Hugo zijn achternaam definitief vastleggen als Rehak. Wel zo veilig in een tijd waarin namen die minder Duits klonken minder in de smaak vielen...

Vanaf 1936 werd lidmaatschap van de BDM voor meisjes verplicht, voor zover zij natuurlijk niet op raciale gronden van deelname waren uitgesloten. De BDM, Bund Deutscher Mädel, was gericht op meisjes van 14 tot 18 jaar oud. Vrouwen en meisjes werd via de BDM de nazileer en hun rol daarin bijgebracht.

Haar ouders, zo zegt Erika, "waren geen voorstanders van de losse zeden die de meisjes daar leerden". Ze moeten echter toestaan dat Erika lid wordt in 1936. Ze is dan zestien en zal dus vermoedelijk lid blijven tot ze 19 wordt in 1939?. Later vindt zij dit een gênante periode; toch bewaarde ze foto's daarvan. Die tonen Erika in BDM kleding, onder meer soep opscheppend voor andere BDM meiden, buiten in een padvinderachtige omgeving. Zo te zien, en zoals ze mij bij het samen bekijken van die foto's ook heel eerlijk vertelde, was zo'n dagje uit best leuk. Er heerste een ontspannen sfeer en ze genoot als adolescent wel van het groepsleven en naar het "terug naar de natuur" principe waar de nazi's voor stonden.

In 1937, de dag na het behalen van het eindexamen van de middelbare school op 31 maart, ze is dan 16 jaar, begon Erika aan een boekhoudkundige opleiding - 'kaufmännische Lehre' - bij Salzmann & Comp.in Kassel. Dat was de textiel fabriek die eerder ook werkgever was van grootvader Johann.

UIT HET KENNISNET

Dictatuur van Hitler en oorlogsbegin

Vanaf 1937 tot in 1945 werd Duitsland beheerst door de alleenheerschappij en willekeur van Hitler. Goede voorbeelden hiervan waren de Kristallnacht, de Reichskulturkammer waarin alleen kunst werd toegestaan die Hitler goedkeurde en de boekenverbranding van "geschriften van Duitse volksvijanden".. De Kristallnacht was een door de nazi's georganiseerde actie (pogrom) gericht tegen de Joodse bevolking in Duitsland.

1938 bevat een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de stad Kassel. Op de 7e november – twee dagen vóór de beruchte Reichskristallnacht van 9 op 10 november - werden in Kassel de synagoge en andere Joodse instellingen en gebouwen vernield.

In 1939, op 1 september, vallen troepen van de Duitse Wehrmacht en de SS Polen binnen. De regeringen van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk die een bondgenootschap vormden met Polen, reageerden op 3 september 1939 met een oorlogsverklaring aan Duitsland.

Op 10 mei 1940 werden België en Nederland door Duitsland aangevallen. De daaropvolgende bezetting duurde in België tot 17 september 1944 en in (het noorden van) Nederland tot 6 mei 1945.

Met opmerkingen [MS1]: Nog foto invoegen

In 1939 werd Erika's opleiding bij Salzmann & Comp overgezet in een baan als stenotypiste ('Steno-Kontoristin').

Op 31.7.1940 is Erika gestopt met dit werk bij Salzmann & Comp om te gaan trouwen, zo is in een van haar documenten vastgelegd. Volgens één ander papier werkte ze daar echter tot 30.11.1940; dus tot twee maanden na haar huwelijk. Vermoedelijk had ze nog vakantiedagen te goed, of recht op een soort van ontslag regeling.

Erika en Herbert Woltmann- 1940-1944

Trouwen in de oorlog?

Erika Rehak is op 10.8.1940, 20 jaar oud, getrouwd met Herbert Woltmann, 29 jaar oud.

Wie was Herbert (= Herbert Alfred Reinhard) Woltmann?

Herbert Woltmann is geboren op 13.8.1911 te Berlijn-Charlottenburg. Zijn vader Hermann Christoph Friedrich Woltmann, en zijn moeder Frieda Martha Woltmann, geboren Kampmann, zijn getrouwd op 8.4.1911 te Charlottenburg. Herbert verbleef vaak bij zijn oom Erich (?) en tante Erna Göbel - en die woonden in Kassel. Tenminste, als ik wat mijn moeder vertelde goed heb begrepen. In de Kasseler adresboeken staan veel Göbels vermeld, en ik kon dit echtpaar daarin niet identificeren. De 'tante Erna' kan ik me vaag herinneren, zij was dol op teckels en had er meestal wel een of twee bij zich. De familierelatie met deze tante is altijd verbonden geweest met een soort van geheimzinnigheid – voorheen geloofde ik dat zij geen échte tante was, maar een ex-buurvrouw van mijn moeder. Nu meen ik dat zij een halfzus van mijn grootmoeder Grete was, en weet ik: Grete was een buitenechtelijk kind. Die geheimzinnigheid moest dan dat gênante detail verbergen denk ik.

Foto 7

ik maar met hem; 'hij zal goed voor je zorgen' zeiden ze, 'hij verdient meer dan een fabrieksarbeider en zijn familie heeft geld'.

Herbert was al verliefd op Erika toen ze nog 16 of 17 was en hij 25 of 26. Hij kende haar via familiecontacten en ook als leider van BDM-jeu­d­groepen. – als ik wat mijn moeder vertelde goed heb begrepen.

In de doos met familiefoto's vond ik een serie van foto's uit 1938, van een vakantie met Herbert – aan een meer bij Templin of bij Temmen - ten noordoosten van Berlijn - mijn moeder's herinnering bleef vaag over de plaats. Tante Erna was er blijkbaar ook bij, want haar teckels staan op een van de foto's van die vakantie. Erika is dan 18, en de foto's zijn duidelijk gemaakt om haar zo mooi mogelijk vast te leggen. Ze bekeek die foto's met gemengde gevoelens: *"Al die aandacht ineens; ik was dat niet gewend. Die jurk en allerlei andere cadeautjes kreeg ik van hem..."*

Herbert woonde intussen zelfstandig op Huthstrasse 18, dus bijna direct naast Erika. Als zijn beroep is in het Kasseler adresboek van 1939 'Angestellter' vermeld. Dat betekende dat hij in een kantoor werkzaam was, en een iets hogere status had dan een fabrieksarbeider. Wie in een kantoor werkte, verrichtte immers meer 'geestelijk werk'.

E: *"Hij was me eerst eigenlijk te oud en stijf, hij droeg soms knickerbockers en ruitjeskousen... Vooral omdat hij zo aan bleef dringen en mijn ouders het een goede partij vonden, trouwde*

Het huwelijk vond plaats op 10 augustus 1940; dus in oorlogstijd. Duitsland had Polen, Nederland, België en Frankrijk bezet en was verwickeld in een in oorlog met het Verenigd Koninkrijk. Meteen vanaf het begin werd deze oorlog uitgevochten als bommenoorlog die ook burgers in het achterland doodde, niet alleen soldaten aan het front. De RAF had Kassel al in 1940 op haar lijst van te bombarderen doelen gezet vanwege zijn oorlogsindustrie. Op 22 en 24 juli waren de eerste bommen al op Kassel gevallen; de tweede aanval trof Bettenhausen.² De oorlog was dus echt voelbaar ... en dan ga je toch trouwen?

E: "Iedereen zei dat de oorlog snel voorbij zou zijn..."

Tja, mensen nemen merkwaardige risico's. Evengoed kan ik me afvragen: Waarom ga je in 2020 als student naar een feest met honderd of meer deelnemers ondanks Covid-19?

Op de trouwfoto draagt de bruid de gebruikelijke prachtige witte jurk met sluier en kransje en een bloedkoralen ketting. Die ketting, die moet speciale betekenis voor haar hebben gehad, die heeft zij namelijk op al haar omzwervingen meegenomen en zorgvuldig bewaard. Ik heb hem in 2016 overgedragen aan de twee kleindochters van dit echtpaar; de dochters van hun zoon Reiner.

Behalve de portretfoto, vond ik ook een groepsfoto van deze trouwdag; van een klein formaat en minder scherp. Mijn moeder kon mij niet meer vertellen wie we daarop zien, alleen al omdat ze de gezichten niet goed genoeg kon zien, vanwege haar zwakke ogen op haar 80ste. Wie dat in die Wehrmachtuniform daar achteraan was? E.: „Waar die vandaan kwam wist ik niet.“

Foto 8

Later bekeek ik deze foto nog eens goed – wellicht kon ik zelf een paar van de afgebeelde personen identificeren aan hand van de andere beschikbare foto's?

Inderdaad – en dit werd ineens heel spannend en verrassend: een venster om die dag mee te beleven! Ik herken meteen overgrootmoeder Otilie. En die witharige man – dat kan haast niemand anders zijn dan mijn favoriete overgrootvader Johann? De enige brildrager, en een beetje afstandelijk, licht glimlachend. Dit is echt een 'verbindende' familiefoto – van jong en oud, zeer waarschijnlijk genomen in de tuin van Huthstrasse 22 met uitzicht op het open landschap langs de Fulda.

Ik volg de gezichten van links naar rechts en van voor naar achter. Links voor staan twee

onbekende jongens, ca. 13 en 10 jaar, daartussen Otilie - 63; oma van de bruid; tante (?) Tillie - met wit kraagje, ca.23 jaar; een witharige man – Johann Rehak, 85 (?), een militair (ca.40 jaar, een buurtgenoot of Erna's man?); achter de bruidegom een onbekende vrouw (ze lijkt veel op Grete en Tillie, dit zou hun zus Erna kunnen zijn, ca. 37 jaar?). Naast de bruidegom nog een onbekende vrouw (ca.30), Carl Griesbach (ca. 65), Grete (41 jaar; moeder van de bruid), een onbekend meisje van ca. 10 jaar; Horst, (14 jaar, broer van de bruid), en nog een onbekende vrouw (in gestreepte jurk, ca.50?). Rechtsachter een jonge man – de 18jarige broer Bruno?; helemaal rechts Hugo – 43, vader van de bruid. Tja, het is 80 jaar geleden en de kans dat nog een van deze personen in leven is, is klein. Of al deze mensen, ook de volwassenen, de oorlog even konden vergeten en van deze zomerse feestdag buiten echt konden genieten? Iedereen beweerde dan wel dat de oorlog snel voorbij zou zijn, maar zij wisten ondertussen toch al een paar weken dat de RAF bommenwerpers Kassel konden bereiken. Nogal verontrustend lijkt me, temeer omdat het regime daarvoor had beweerd dat Kassel buiten het RAF bereik lag. Een week na de bruiloft, op 17 augustus 1940, vallen er voor de tweede keer bommen op de stad. Later zouden zwaardere luchtaanvallen volgen, en drie jaar later zal Kassel geheel in de as worden gelegd.

UIT HET KENNISNET

Het Naziregime 1939-1941: oorlogsethos kweken en het normale leven handhaven

Het was beslist niet zo dat men in Duitsland graag aan een oorlog wilde beginnen na de overval op Polen in 1939. Een bedrukte, mistroostige stemming overheerste in 1939 en 1940, want de traumatische herinnering aan de Eerste Wereldoorlog met alle gevolgen daarvan was nog te vers. De aan het front gesneuvelde mannen waren niet vergeten, en dagelijks zag je op straat invalide, door de oorlog verminkte mannen. Veel volwassenen wisten ook nog goed hoe miserabel de voedselvoorziening toen was. In de steden heerste een hongersnood 1916 tot 1919. Op het platteland was men de problemen niet vergeten die waren ontstaan door het onttrekken van arbeiders en paarden.³

Het Nazi-regime deed er alles aan om hun macht, het nationalistisch enthousiasme en draagvlak voor de oorlog bij de bevolking te stimuleren en te handhaven. De propaganda, de media benadrukten aldood – zelfs nog in 1945 – de mantra's "de oorlog zal niet lang meer duren" en "wij gaan de oorlog winnen". Het zo lang mogelijk handhaven van een "Normalität" in het dagelijkse leven - voor 'arische' burgers - moest sociale onrust tegengaan en wegzakken van de sympathie voor de oorlog voorkomen.

Een rantsoenering van levensmiddelen, textiel enzovoort via bonnen was nodig, maar die werd stapsgewijs doorgevoerd en was al jarenlang van tevoren goed voorbereid. In Duitsland zelf ontstond geen hongersnood – mede door uitbuiting van de bezette gebieden - maar het dieet beperkte zich in hoofdzaak tot aardappelen, peulvruchten, meel en suiker. Dit werd aangevuld door 'Ersatz': af en toe een kleine portie vlees en dergelijke, en extra's zoals volle melk voor kinderen.⁴ Joodse mensen moesten naar aparte winkels. Daar kregen zij minder voor hun bonnen dan andere Duitsers. Joden werden stapsgewijs en geniepig meer en meer gediscrimineerd. Ze moesten vanaf 19. September 1941 een gele ster zichtbaar op de kleding dragen. Tegen die tijd had het regime voldoende macht en draagvlak ontwikkeld voor deze openlijke discriminatie. Voor 'arische' gezinnen is ten minste tot begin 1943 in Berlijn een redelijk normaal leven mogelijk – ten minste, als alle gezinsleden nog thuis waren; de mannen of zonen niet naar het oorlogsfront waren vertrokken.

Uitbreiding van de oorlog vond in juni 1941 plaats, met de Duitse aanval op de Sovjetunie. In december 1941 volgde de aanval van Japan op Pearl Harbour en de oorlogsverklaring van Hitler aan de Verenigde Staten. Daarmee is de eerder nog tot Europa beperkt gebleven oorlog, een wereldoorlog geworden.⁵

In Berlijn in 1941: gezin Woltmann start redelijk 'normaal' en Reiner wordt geboren

Erika en Herbert waren jong, en zullen alle zorg om de toekomst opzij hebben gezet. Het bruidspaar ging in Berlijn wonen. Misschien kreeg Herbert een oproep om in Berlijn te komen werken, de stad waar hij vandaan kwam? Dat zou voor hem dan een extra reden geweest zijn om aan te dringen op een daaraan voorafgaand huwelijk in 1940. In Berlijn was Herbert werknemer "bij een militair departement van de nazis, hij had daar een administratieve baan". Hij was 'Reichsangestellter', geen militair. Hij hoefde niet als soldaat te gaan vechten: omdat hij in zijn familie de enige zoon was, zo heb ik dat begrepen.

Of hij een meeloper of overtuigd nazi was? Die vraag kan ik niet beantwoorden. Erika, mijn moeder, heeft aan deze periode beslist geen nazisymptie overgehouden, zoveel kan ik wel zeggen. Net zoals haar ouders en heel veel andere Duitse staatsburgers heeft mijn moeder het regime met haar domme oorlogsethos en gruwelijke Jodenvervolging wel gedoogd. Alleen wie het regime gedoogde en 'Arische' Duitser was, kon doorgedaan met min of meer 'gewoon leven' totdat de oorlog het thuisfront overweldigde.

Voor Erika in Berlijn zou het dagelijkse leven in Berlijn ook zonder oorlogsomstandigheden spannend en nieuw zijn geweest. Ze is net uit het ouderlijke nest gestapt; is in plaats van stenotypiste in een fabriek nu een pas getrouwde starter in een vreemde stad. De familie Woltmann had een klein appartement in een wooncomplex op de tweede verdieping (Berlin, Tübbeckestr. 4 v.II r. Die straat bestaat niet meer).

"Ik had toen zulke mooie spullen – die ben ik allemaal kwijtgeraakt" zou mijn moeder zo'n 20 jaar later af en toe verzuchten. Blijkbaar concentreerde zij zich op haar kleine gezinswereld: het mooi inrichten van de woning, alles voorbereiden voor de geboorte van de eerste baby, boodschappen doen met bonnen, eten koken, de was enzovoort.

Op 18.4.1941; acht maanden na de huwelijksluiting, is zoon Reiner geboren.

Zoals op Kassel waren ook op Berlijn al in 1940 bommen geworpen: de eerste keer op 7/8 juni vanuit een Frans vliegtuig; en op 25 augustus 1940 voor de eerste keer door de Engelse RAF. Een tweede, derde en vierde RAF-aanval vinden kort daarna plaats, dan blijft het maandenlang rustig in de lucht.

Vanaf april 1941 tot eind 1941 zijn er af en toe kleine of wat zwaardere bombardementen.

Foto 9

In 1941 of begin 1942 laat vader Herbert zich fotograferen met baby Reiner in de kinderwagen voor de deur van Tübbeckestr. 4. De straat bestaat niet meer. Het was een korte straat in de wijk Friedrichshain – in het centrum van de stad, en toch niet midden in een steenwoestijn: namelijk amper 500 meter van de rivier de Spree en de Rummelsburger See vandaan.⁶ Mijn moeder zag wellicht in de zomer van 1941 af en toe kans langs het water te gaan wandelen? Heel haar leven ging ze graag naar buiten om wat rust in haar hoofd te scheppen. Erika's broer Bruno was vanaf 1940 bij de marine en werd machinist (*Maschinen-*

Maat) op een oorlogsonderzeeër. Zij moet zich over hem en de toenemende luchtaanvallen in Berlijn op de duur toch zorgen gemaakt hebben?

De oorlog treft in 1942 ook het gezin Woltmann - Herbert wordt soldaat

Vanaf 1941 werden aldoor meer Duitse mannen, militairen en burgers, opgeroepen voor oorlogsdienst aan het front. In 1942 verruult Herbert, Erika's man zijn kantoorbaan voor de militaire oorlogsdienst. Hij laat zich zoals gebruikelijk fotograferen zodra hij zijn uniform heeft –

Foto 10

zien dat hij de rang kreeg van “Gefreiter”. Dat is de op een na laagste rang, net iets hoger dan gewone soldaat. Natuurlijk zitten ze wat stijfjes opgeprikt voor de fotograaf – ik probeer de uitdrukking los daarvan te interpreteren: - hij kijkt trots in de camera en zij onzeker? Zo van “*ik doe mijn best om lang genoeg mooi te glimlachen...?*”.

Tapijtbombardementen en geboorte van Heidi in het voorjaar van 1943

In 1942 klinken in Berlijn 's avonds na het donker worden vaak de sirenes omdat bommenwerpers in aantocht zijn.. Dan moet iedereen verplicht de schuilkelders in; ook in de Tübbeckestrasse. Toch vallen er in dat jaar geen bommen op de Duitse hoofdstad. De RAF richt namelijk voorlopig de luchtaanvallen op andere doelen, zoals het Ruhrgebied. Tot in 1942 waren de aanvallen van de RAF strategisch, dat wil zeggen gericht op militaire of industriële installaties. De Britse bommenwerpers waren met de toenmalige navigatiemiddelen echter niet goed in staat om kleine oorlogsdoelen te vinden en te raken. Daarom werd in februari 1942 overgegaan op tapijtbombardementen van doelen zo groot als hele steden met een groot aantal bommen. Door deze strategie van “moral bombing”, “terror-“ of “strategie bombing”, bedacht door Arthur Harris, zou de weerstand van het vijandige volk breken en de steun aan het regime ondermijnen: dat was het idee. Duitsland en andere landen die in deze oorlog waren verwickeld volgden al snel dit gruwelijke voorbeeld en gingen dus dezelfde terreur toepassen. De tapijtbombardementen op steden hebben ongelofelijk veel burgers wereldwijd het leven gekost. Trieste conclusie waarover alle wetenschappers het achteraf met elkaar eens zijn: de strategie werkt niet demoraliserend, integendeel.

Als je ‘alleen maar’ je woonruimte en al je bezittingen kwijtraakte, dan bofte je nog. Na het afgaan van de alarmsirenes moesten de mensen in overvolle kelders wachten op het veilig-signaal en vaak zien de nacht door te komen in die kelders. Afwachten wat er dan gebeurt, of er een bom op jouw huis valt. Afschuwelijke verhalen vertellen ons de verslagen van ooggetuigen, over mensen die verbranden, stikken in de kelders, of onder puin worden begraven. Zij zeggen dat ze de geluiden van de explosie, en de geur van vuur, rook, en verrotting nog jaren later opnieuw kunnen beleven.⁷

Was dat niet eng, zo lange tijd, meer dan een jaar lang, te leven met die dreiging van bombardementen? Het lijkt me veel erger dan nu, met iets meer dan een jaar leven met de dreiging van Corona-besmetting. Ik heb het mijn moeder wel eens gevraagd, maar zij wilde er niet veel over zeggen en liever niet aan terugdenken. Ze herinnerde zich vooral dat ze vele malen na het horen van de sirenes de kinderwagen vanaf de tweede verdieping de trappen afduwde naar de schuilkelder. En daarna, na de “*Entwarnung*” moest ze met de kinderwagen weer naar boven – uren later of pas de volgende ochtend. De kinderwagen mocht niet in het trappenhuis blijven staan.

E: “*Een keer had ik net het bad gevuld met heet water – dat was alleen maar heet af en toe mogelijk - toen ik naar beneden moest; en toen ik weer boven was, was het water natuurlijk koud...*”

en is zo trots op zijn vrouw en zoontje, dat hij zich samen met hen laat vereeuwigen.

E: “*Hij hoefde eigenlijk niet in dienst omdat hij de oudste - of enige? - zoon was. Maar hij liet zich overhalen om te ruilen met Oom (Erich?) Göbel.*

Die werd opgeroepen voor de frontdienst en meende dat Herbert beter in zijn plaats kon gaan omdat hij gezonder, jonger en sterker was. De oorlog zou toch niet lang meer duren...”

Herbert werd dus min of meer uit compassie voor een ander soldaat – sympathiek toch? Aan het embleem op de mouw is te

Tja, alles went en angsten vervliegen als de dreiging blijft hangen maar niet uitloopt op schade. Mijn moeder concentreerde zich op het gepast reageren op de actuele situatie, en dacht daarbij niet na over het dreigende onheil. Dat is de beste strategie om actueel onheil als mens te overleven. Ik leef nu, in 2020 en 2021, iets meer dan een jaar 'zoveel mogelijk thuis' opgehokt – dat is nu voor mij de gepaste strategie om de dreiging van Corona-besmetting te overleven. Viruspandemie of oorlogsgeweld – de wereld en de mensheid worden aldoor geconfronteerd met ernstige problemen. Mijn meditatieleraar zegt, dat het voor iedereen mogelijk is om een diepe poel van rust te vinden in het midden van alles wat er en het hier en nu gebeurt en vandaaruit gepast te reageren. Wie dat niet kan, dat niet leert, raakt in crisissituaties overweldigd door paniek en angst, verzint complottheorieën of ervaart angstklachten. Dat is nu duidelijk zichtbaar.

In de zomer van 1942 raakt Erika voordat Herbert naar het front vertrekt, 'nog even' zwanger van een tweede kindje – tja, het valt intussen wel op dat de jonge vrouwen van deze familietak heel snel zwanger worden...Eerst Ottilie, dan Grete en nu Erika.

Of was deze zwangerschap een bewuste keuze? Zouden Herbert en Erika nog steeds hebben geloofd in de formule "de oorlog zal niet lang meer duren?"

Hoe kom je ertoe aldoor een oorlog die om je heen plaatsvindt te bagatelliseren, en de politiek van een totalitair nationalistisch regime met zijn excessen te gedogen? Trouwen en kinderen te krijgen onder zulke omstandigheden dat is toch erg onverstandig en moeilijk te begrijpen? Ik blijf voor mezelf die vragen maar steeds opnieuw beantwoorden. Zij en hen de meesten Duitse burgers, gaan gewoon door met hun gewone leven in hun land terwijl een crimineel regime een oorlog smakelijk en mondjesmaat opdient. Later, in hun analyse van de Oorlogsgeschiedenis, stellen wetenschappers vast: de Nazipartij wist heel goed hoe ze draagvlak bij burgers moest creëren en jarenlang handhaven, ze heeft haar programma heel sluw voorbereid en stapsgewijs ontplooid. De burgers leerden geleidelijk die visie ten minste te gedogen: het nationaalsocialisme en alles wat daar aan afschuwelijke zaken bij hoorde; de expansiedrift, de rassendiscriminatie, de oorlog om de vijanden te bestrijden en te doden. Het Naziregime wist de extreme consequentie - de vernietigingskampen - grotendeels buiten het blikveld van de burgers te houden. Daarentegen verkondigde het regime steeds duidelijker en harder dat alle kritiek en verzet levensgevaarlijk was. Dus: de meest gewone burgers hielden zich gedeisd en probeerden een redelijk normaal en fatsoenlijk dagelijks leven te leiden. Tot dat echt niet meer ging, tot de situatie thuis actueel levensbedreigend zou worden en men massaal voor het oorlogsgeweld op de vlucht ging slaan in 1945. Zo doen dat in de 21ste eeuw bijvoorbeeld ook de Syriërs.

Op 16 januari 1943 hervat de RAF de bombardementen op de stad Berlijn met zware viermotorige vliegtuigen

Op 29 april 1943 komt Erika's en Herberts dochter Heidrun, roepnaam Heidi, op de wereld, in het ziekenhuis in Berlin- Charlottenburg.

Evacuees in Alt-Temmen, vanaf de zomer van 1943

Niet lang na de geboorte van Heidi, waarschijnlijk in de zomer van 1943, is Erika met haar kindjes verhuisd naar Alt-Temmen, Kreis Templin. Dat ligt ca. 100 km ten noordwesten van Berlijn. Erika kende de omgeving al van een vakantie van een paar jaar eerder. op het adres waar zij terecht kwam is nu een biologische boerderij gehuisvest.⁸

E: "De woning in Berlijn was zo klein – maar twee kamers groot. Toen ik vanwege de oorlogssituatie mocht verhuizen – alles werd door het ministerie voor zijn werknemers kosteloos geregeld – heb ik dat maar gedaan. Op het platteland in Alt-Temmen, een 'Gutshof' tussen twee meertjes in een groot bos, was het wel lekker rustig, maar helaas was mijn woning daar – een soort van vakantieappartement - ook niet groter."

Opmerkelijk toch dat ze het ongemak van een kleine woning blijkbaar beter heeft onthouden dan de serieuze bombardementen vanaf januari 1943 in Berlijn en de dan extra zware tochten naar de schuilkelder – nu immers met een baby in de kinderwagen én een tweejarige peuter. Deze evacuatie heeft de overlevingskansen van het gezin zeker verhoogd... de luchtaanvallen op Berlijn bleven in 1943 aldoor toenemen. Vanaf november stegen dagelijks Engelse bommenwerpers op om hun bommen op Berlijn te gooien.

Op het platteland in Alt-Temmen is het oorlogsgeweld veraf. Erika beleeft daar een rustige zomer. Daarna hoort ze daar, dat haar geboortestad Kassel geheel in de as is gelegd door de luchtaanvallen van 22 oktober 1943. Rond dezelfde tijd bereikt haar het bericht haar broer Bruno is gesneuveld in oorlogsdienst op Elba. Haar ouders hebben het inferno van Kassel gelukkig wel overleefd in Weimar.

In de zomer of herfst van 1944 krijgt Erika het voor elkaar enkele foto's te laten maken van haarzelf en de kindjes; buiten en in de hooischaar van het landgoed. Misschien heeft de beheerder die foto's gemaakt? Ter bemoeidiging voor haar man en voor de grootouders van de kindjes?

Ik kijk nog eens goed naar die foto waar ze alle drie op staan: Reiner, net drie, en Heidi anderhalf, zien er weldoorvoed en vrolijk uit. Erika is in het zwart – in de rouw vanwege haar gesneuvelde broer? Ze is aan de magere kant. En zit haar haar niet erg eigenaardig? Tja, lang geworden en onhandig opgestoken zou ik zeggen. Dat ziet er bij mij net zo uit, sinds mijn laatste bezoek aan de kapper meer dan zes maanden geleden is. Haar kapper werd onbereikbaar door een oorlog, die van mij door de corona-pandemie. Ik zit hier als 70plusser geïsoleerd in een dorpje, net als zij destijds vanwege een oncontroleerbaar wereldwijd gevaar. Zij was 24 jaar oud, en had twee kindjes te verzorgen. Zonder internet, zonder online-videobellen, zonder dagelijkse telefoontjes met vrienden en familie. Als 'lifeline' alleen de post, gesprekjes met burens, de winkelier en andere klanten in de winkel waar ze haar voedsel- en kledingbonnen kon inwisselen, de krant kon kopen, brieven op de post kon doen en wellicht telegrammen.

In 1944, kort voor of na het maken van die foto's in Alt-Temmen, is echtgenoot Herbert Woltmann gesneuveld, 33 jaar oud, aan het Westfront (in Frankrijk meen ik?). Hij werd vermist en spoedig dood verklaard maar er is geen graf.

De staat blijft voor de weduwe zorgen: Erika krijgt in Alt-Temmen het 'Sterbegeld' en maandelijkse bijstand van de gemeente in afwachting van een 'Hinterbliebenenrente' (zie documenten van 9.11.1944, 2.1.1945, 5.2.1945 met het adres Alt Temmen, Kreis Templin).

Met opmerkingen [MS2]: Check in archief bij Katja

13

UIT HET KENNISNET

Het Naziregime 1944-1945:

Perscensuur en heftige gevechten

Voor oorlogsnieuws waren Duitse burgers toen hoofdzakelijk aangewezen op de Duitse communicatiekanalen – de kranten en de radio die door de Rijkspersdienst gecontroleerd werden. Luisteren naar buitenlandse radiozenders zoals de BBC werd zwaar bestraft – het was ook moeilijk voor elkaar te krijgen. Alleen voor binnenlands verkeer geschikte radiotoestellen waren toegestaan en te koop. Zo kon het regime, de nazipropaganda ervoor zorgen dat de feiten over het front en de luchtaanvallen naar wens verdoezeld of verdraaid werden. Het nieuws wezenlijk veranderen deden de nazi's niet, want dan zou de werkelijkheid de geloofwaardigheid toch snel hebben ingehaald.

Eind 1944 werd de Wehrmacht aan het Oostfront door het Rode Leger in zijn winteroffensief naar de Oder geduwd. Aan het Westelijk Front mislukte met het Ardennenoffensief (van 16 december 1944 tot 25 januari 1945) een laatste offensief van de Wehrmacht tegen de geallieerden. Ondertussen werden de Duitse steden systematisch vernietigd door luchtaanvallen met bombardementen.

Oorlogsmisdaden van het Rode Leger gebruiken om strijdlust te generen

Op 21 oktober 1944 veroverden US-troepen de eerste Duitse grote stad: Aken. Op dezelfde dag bereikte het Rode Leger als een van de eerste Duitse plaatsen Nemmersdorf (nu: Majakovskoje) in Oost-Pruisen. Daar liep de overname behoorlijk uit de hand en richtten de Sovjets een bloedbad aan onder de inwoners. Het is later aldoor aangehaald als voorbeeld van oorlogsmisdaden van het Rode Leger. Dit bloedbad werd ontdekt door de Duitsers die het dorp op 23 oktober voor een poos weer terug veroverden. Volgens een later teruggevonden origineel

intern bericht van veldpolitiesecretaris Pfeiffer vonden ze 26 dode burgers. Ze werden nog op dezelfde dag in een massagraf op de begraafplaats gelegd. Alle slachtoffers waren geëxecuteerd; op een doodgeslagen man na waren ze in het hoofd geschoten en tenminste twee jonge vrouwen waren verkracht.

Van deze oorlogsmisdad deed Goebbels via de Rijkspers van de Nazipartij misbruik voor het genereren van strijd lust. Hoe? Op 25 oktober 1944 reed een eenheid van de Geheime Veldpolitie van het Leger naar Nemmersdorf en op 26 oktober gaf het hoofd van de Rijkspers de redacties de instructie ervoor te zorgen dat de "gruwelijke bolsjewistische misdaden in Oost-Pruisen met de grootste scherp te werden benadrukt en becommentarieerd". Pfeiffer liet de lijken uit het nog open graf halen en onderzoeken. Pas daarna moesten de foto's zijn gemaakt – van de bijgewerkte lichamen - waarmee de nazipropaganda later hun beschrijvingen over niet 26, maar meer dan 60 slachtoffers illustreerde. Een vergelijking van dat eerste interne verslag met deze foto's, de beschrijvingen van de nazipropaganda, de verslagen van echte of vermeende ooggetuigen en de krantenberichten toont aan dat het drama sterk overdreven naar buiten werd gebracht.⁹

Waarom werd het verslag van het bloedbad overdreven en breed uitgemeten in de Duitse kranten? Om de bevolking aan te moedigen door te zetten – met de bestrijding en de vernietiging van de beestachtige vijanden.:

Foto 12

Angst cultiveren, omzetten in strijd lust, dat moet het achterliggende idee van Goebbels zijn geweest. Het liep in werkelijkheid uit op het stimuleren van angst en vluchtgedrag. De Duitse pers en sensatiezoekers overdreven, maar wat was waar van de verhalen van de oorlogsmisdaden van het Rode Leger? Na de val van de Berlijnse Muur is het gedrag van het Rode Leger in Duitsland en in door de Duitsers bezette gebieden onderzocht. De conclusie: het Rode Leger, het Russische leger, heeft bij haar opmars inderdaad allerlei gruweldaden verricht; huizen en andere bezittingen in beslag genomen en geplunderd, bewoners en vluchtelingen gefolterd of doodgeschoten en vrouwen verkracht. Het gebeurde lokaal en regionaal, niet overal in dezelfde mate.¹⁰

Een enorme vluchtelingenstroom komt op gang

Oost-Pruisen werd eind januari 1945 omsingeld door het Rode Leger en zo afgesneden van het Duitse Rijk, terwijl de bevolking probeerde in westelijke richting te vluchten of de Baltische havens te bereiken om het westen op marineschepen te bereiken. Op 25 april zou de slag over Oost-Pruisen eindigen met de bezetting van het laatste stukje in Samland door Rode Leger.¹¹

Vanaf 12 Januari tot 2/3 februari 1945 verdrijft het Rode Leger de Wehrmacht uit Polen en de Duitse strijdkrachten moesten zich terugtrekken achter de Oder. Na een eerste offensief rukten ze snel op: 30-40 kilometer per dag. Dat zorgde voor onrust en paniek in Berlijn. De rivier de

Oder zou echter voor even – tot 16 april - een nieuwe frontlijn vormen - slechts zeventig kilometer van Berlijn.¹²

In die winter van 1944/1945 was al een enorme vluchtelingenstroom op gang gekomen van Duitsers die vanuit Oost-Pruisen, Pommeren, Brandenburg, Silezië en Polen van oost naar west trokken. Weg van het oorlogsgeweld en weg van de Russen. Per trein, bus of vrachtwagen wanneer mogelijk. Velen liepen te voet, met handkarren, paarde karren of wat ze maar aan vervoersmiddelen konden vinden om toch wat spullen, ten minste beddengoed en dekens mee te kunnen nemen. Zij probeerden ten minste tot in het westelijke deel van hun eigen land te komen, al lagen daar alle grote steden in puin. Ze hoefden niet met gammele bootjes de Middellandse zee op zoals de Syrische en Afrikaanse vluchtelingen in de 21ste eeuw; maar ze moesten honderden kilometers afleggen in een koude winter met flinke sneeuwstormen. De vlucht voor het Rode Leger zou uiteindelijk overgaan in een systematische uitzetting, waarmee de geallieerden het opkomen van nieuwe etnische conflicten in Oost-Europa wilden voorkomen. Meer dan twaalf miljoen Duitsers verloren zo hun thuis en bijna alles wat ze bezaten.

In 1944 weduwe; op de vlucht voor de Russen - via Berlijn naar Reudnitz, Thüringen

Zoals veel Duitse burgers zal mijn moeder eind '44 / begin '45 wel hebben beseft dat de oorlog zo goed als verloren was.

De laatste plek die de Duitser verdedigden aan het Oder-Oostfront waren de bruggenhoofden bij Küstrin, ongeveer 150 km ten zuidoosten van Alt-Temmen waar mijn moeder toen woonde. Het dorpje lag maar amper vijftig km ten westen van de Oder. Niet direct aan een belangrijke doorgangsweg, maar er zullen in die winter vast wel groepjes vluchtelingen door het dorp zijn gelopen. De hooischuur op het landgoed – de favoriete speelplek van Reiner en Heidi – bood de naar het westen trekkende vluchtelingen een goede plek om te overnachten denk ik....

Wellicht kon je in Alt-Temmen de artillerie aan het Oder-front horen schieten? In januari of februari werd overduidelijk dat het niet lang meer zou duren voordat het Rode Leger ook naar Alt-Temmen zou komen. Tja, mijn moeder heeft kennelijk lang gearzeld, zich afvragend: “*Moet ik weg? Waarheen? Hoe? Wat is veiliger?*”

UIT HET KENNISNET

Laatste slag om Berlijn

Op 18 maart 1945 begonnen de Sovjets de opmars naar Berlijn voor te bereiden met gevechten op de grond bij de laatste bruggenhoofden aan de Oder in Duitse handen, dus bij Küstrin. Die gevechten eindigden met de overgave van de bruggenhoofden aan het Rode Leger op 30 maart.¹³

Op 16 april begon de laatste slag om Berlijn ‘op de grond’, met grondtroepen, de ‘Schlacht um die Seelower Höhen’ die zou eindigen op 2 mei 1945 met de bezetting van Berlijn door de Sovjets.¹⁴

In het totaal vonden meer dan 300 luchtaanvallen op Berlijn plaats, de meeste s ’nachts tussen november 1943 en maart 1944 en vanaf maart 1945 sommige ook overdag.

Op 3 en 26 februari en 18 maart 1945 vonden de drie zwaarste luchtaanvallen op de stad Berlijn plaats, drie maanden voor het einde van de oorlog, door de USAAF van de V.S.. Bij deze drie luchtaanvallen zijn grote delen van de stad verwoest of zwaar beschadigd.

Op 10 april – overdag – was de laatste grote aanval van de USAAF op Berlijn.

Op 19 april was de laatste Britse luchtaanval op Berlijn. Bij het einde van de oorlog ligt bijna 30% van de stad in puin, zijn daar honderdduizenden mensen dakloos en tussen de 20.000 en 50.000 mensen omgekomen.¹⁵

Mijn moeder heeft in Alt-Temmen zeer waarschijnlijk rond 20 -25 maart¹⁶ de knoop doorgehakt. Ze vertrok per trein van Greiz naar Berlijn om dan verder naar het westen en Kassel te reizen. Daarvoor moest ze dan wel eerst door ‘het hol van de leeuw’ door; terug naar de hoofdstad en de bombardementen. Reiner is bijna vier, Heidi bijna twee, zij zelf 25. Op mijn vragen over wat er

op die dag gebeurde beschreef ze dat later kort en indringend zo:

E: "Al die verhalen over Russische soldaten die burgers mishandelden en vrouwen verkrachtten! Bloss weg die Russen kommen! Daarom ben ik op de vlucht geslagen voor de Russen, voor het Rode Leger. Ik heb zoveel mogelijk spullen in en op de kindervagen gepakt en wilde naar Kassel reizen – in de richting van de Amerikaanse troepen. Ik moest wel via Berlijn gaan en kwam terecht in een Berlijn waar alles 'drunter und drüber ging'. Een treinmachinist meen ik vertelde mij dat er beslist voor een langere tijd geen trein meer naar Kassel zou gaan. Ik kon niets anders doen dan wat hij mij aanraaide, namelijk in de misschien wel laatste trein te stappen die wel nog weg zou rijden, een trein die klaarstond voor evacuatie van vrouwen en kinderen."

Die laatste trein verliet het kapotte Berlijn, op zeg maar 25 maart 1945, en bleek naar Thüringen te gaan; naar Greiz, bijna 300 km in zuidwestelijke richting. Daar is mijn moeder, als weduwe met haar twee kleine kinderen, heelhuids aangekomen en in een kamp opgevangen.

Met opmerkingen [MN3]: er is een foto van dat kamp, bij Katja. Evt. hier nog invoegen.

Verlies van Heidi, eerste ontmoeting met Nico en de opmars van het Amerikaanse leger

In het vluchtelingenkamp is dochtertje Heidi ziek geworden – verkouden of griep, zo leek het: E: "De dokter die daar rondliep zei dat het niks ernstigs was".

Moeder Erika werd met haar twee kindjes vanuit het kamp spoedig naar een opvang gebracht in het 7 km verderop gelegen dorpje Reudnitz (nu gemeente Mohlsdorf-Teichwolframsdorf).

Misschien naar het 'Haus Reudnitz' dat van 1930 tot 1974 als 'Freizeit- und Jugendheim' in gebruik was?¹⁷.

Heidi werd van dag tot dag zieker en daarom besloot mijn moeder haar naar het ziekenhuis in Greiz te brengen.

E: "Ze vonden daar in Reudnitz dat ik me teveel zorgen maakte. Als ik persé naar het ziekenhuis wilde moest ik maar gaan lopen. Er wilde wel iemand ondertussen op Reiner passen."

Daar in het ziekenhuis is het meisje, nog net geen twee jaar oud, op 3 april 1945 aan longontsteking gestorven - omdat er geen penicilline voor haar was.

E: "Ik moest haar daar achterlaten en ben weer helemaal terug naar Reudnitz gelopen. De volgende dag al, meen ik, werd ik opgebeld: Heidi was 's avonds rond 10 uur gestorven. Ik mocht haar nog een keer zien, ze lag apart, in een bedje. Ze was heel koud."

Later, in de jaren 1950, hing in onze speelkamer in Dorplein een ingelijste foto van dit halfzusje Heidi aan de muur. Af en toe kwam er per post een nieuwe foto van haar grafje, dat mevrouw Dinger die het verzorgde, opstuurde vanuit de DDR. Mevrouw Dinger is ons in Dorplein eens komen bezoeken, tussen 1955 en 1958. Zij zal toen een visum voor een korte privéreis naar het Westen hebben gekregen omdat zij de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt.

Op de dag van Heidi's overlijden in Greiz begon in Kassel de opmars van het Amerikaanse leger; en op 5 april 1945 was de oorlog daar afgelopen.

Tussen 1 en 16 april 1945 hebben de US troepen Thüringen veroverd: op 1 april stonden ze voor de westelijke grens bij Creutzburgs en op 16 april hadden ze heel Thüringen bezet. Heidi moet dus heel kort voor de overname van Greiz door de Amerikanen zijn overleden.

Zo rond 15 april 1945 leerde mijn Duitse moeder in Reudnitz mijn Nederlandse vader kennen. Hij was via de Arbeidseinsatz in Thüringen terecht gekomen. Een periode van heftige emoties voor hen allebei; ze raakten meteen goed bevriend en zouden deze ontmoeting niet vergeten – al moesten ze naar een of twee weken alweer afscheid van elkaar nemen.

Tja, ineens bedenk ik: mijn moeder had ook kunnen besluiten in Reudnitz te blijven. Dan zou ze niet met mijn vader zijn getrouwd...

Maar hoe zich hun relatie verder ontwikkelde dat wordt stof voor een volgend hoofdstuk.

UIT HETKENNISNET

Opdeling van Duitsland in bezettingszones en correcties na de overgave

Op de Conferentie van Jalta die van 4 tot 11 februari 1945 plaatsvond, besloten de Geallieerden reeds tot opdeling van Duitsland in bezettingszones en van de hoofdstad Berlijn in sectoren.

Na de Duitse overgave op 2 mei 1945 waren de Amerikaanse en Britse troepen opgerukt naar gebieden tot (ver) achter 'hun' demarcatielijn die was afgesproken op de conferentie van Jalta. Dit had mede te maken met het feit dat de Duitsers zich heftig tegen de Russen verzetten, en tegenover de westelijke geallieerden minder weerstand boden.

Ook geheel Thüringen was door de Amerikanen bezet, terwijl het toch ten oosten van de afgesproken demarcatielijn lag. Dat bleef enige tijd zo, terwijl er gediscussieerd werd over een uitwisseling van troepen. .

Echter, vanaf 2 juli, tot 6 juli 1945, trokken de Amerikaanse troepen zich terug achter de afgesproken demarcatielijn en trokken de minder coulante troepen van de Sovjet-Unie alsnog het gebied binnen. Na drie maanden van elkaar tegensprekende berichten in de "Hessische Post", de ook voor Thüringen gepubliceerde krant, kwam dit voor de bevolking "als een onaangename verrassing".¹⁸

Na oorlogseinde wéér op de vlucht voor de Russen - van Reudnitz naar Kassel

De Russische bezetters waarvoor Erika in Alt-Temmen op de vlucht was geslagen, hadden haar dan toch in Reudnitz nog ingehaald.

E: "*Behalve Frau Dinger was daar in Reudnitz niemand aardig voor mij en deden ze allemaal moeilijk.*"

Verder vertelde mijn moeder meewarig hoofdschuddend, dat 'zij' van haar verwachtten dat ze bij boeren in de omgeving op de een of andere manier eten verzamelde, textiel, garen of andere spullen die ze nodig hadden. Omdat de rantsoenen die verkrijgbaar waren met de bonnen, mager waren, floreerde een zwarte markt en ruilhandel. Velen gingen langs de boerderijen om iets te eten te krijgen in ruil voor werk. Mijn moeder moest (?) dit ook doen, iets wat ze haatte.

"Aardappelen rapen of zo was niet erg, maar ik was steeds bang dat me iets zou overkomen omdat ik immers een jonge vrouw zonder man was... en met de Russen in de buurt..."

Die 'zij'mensen, waren dat haar burens of huisgenoten in Reudnitz?

"Ja?" zo vervolgde mijn moeder onzeker en voegde dan toe: "*En de Göbels; die waren ook niet aardig voor mij. Ik werd zelfs een keer beschuldigd van diefstal en ze hebben toen mijn naam doorzocht.*"

De Göbels waren de verwanten van haar man - maar die woonden toch in Kassel en niet in Thüringen? Omdat deze vraag mijn moeder in een onprettige verwarring bracht, heb ik het daar maar bij gelaten. Vermoedelijk is ze in haar herinnering de volgorde van sommige gebeurtenissen van 1945, 1946 en 1947 kwijtgeraakt of heeft ze gebeurtenissen en personen verwisseld.

Erika is waarschijnlijk eind juli 1945 nog in Reudnitz, want het aardappelen rapen waarover ze sprak, komt pas in juli goed op gang. De ontluikende socialistische staat begon meteen na de overname in juli, en met Russisch-communistische aansturing, alle burgers aan het werk te zetten – bijvoorbeeld op het land bij het aardappelen rapen.

Echter, tal van Duitsers in de Russische zone, hadden de leuze "*Bloss weg die Russen kommen*" nog steeds in het achterhoofd. De migratie, het vluchten van Duitsers, van oost naar west, naar West-Duitsland of West-Berlijn, bleef almaar doorgaan. De meesten vertrokken zonder afmelding en zonder het opvragen van een vergunning. Nadat dit in 1951 als een probleem door de overheid van DDR werd erkend, volgde een serie van steeds zwaardere strafmaatregelen. Reizen van de DDR naar het niet-socialistische buitenland werd ten slotte zo goed als onmogelijk voor gewone burgers.

Tja, mijn moeder heeft die sluiting van het IJzeren gordijn niet afgewacht en is ruim op tijd vertrokken, zodra zich een mogelijkheid bood. Opnieuw moest zij haar antwoord zien te vinden op de vragen die alle migranten zich stellen: "*Waarheen? Hoe? Wat is veilig? Waar moet ik dan van leven?*"

Naar Kassel gaan waar ze was opgegroeid en familie had, lag voor de hand.

Daar, of toch vlakbij Kassel, hadden Erika's ouders, Grete en Hugo Rehak de oorlog overleefd. Op de een of andere manier heeft Erika het voor elkaar gekregen, zo tegen eind juli 1945 of in augustus, de demarcatielijn over te steken en van de Sowjetische zone (SBZ, later DDR) naar Kassel in de Amerikaanse zone te reizen. Een reis van ruim 250 km, waarschijnlijk grotendeels per trein en in het voetspoor van de zich terugtrekkende Amerikaanse soldaten.; via Greiz, Weimar in Thüringen, Eisenach en Bebra.

In Kassel waren nog tot in 1947 de levensomstandigheden moeilijk. De schade door de luchtaanval van 22 oktober 1943 was enorm; ook de administratie, de infrastructuur (zoals het gas- en water- en elektriciteitsnet) werd grotendeels verwoest, evenals industriële faciliteiten en residentiële gebouwen. Om de wederopbouw te versnellen, moesten de inwoners van Kassel na oorlogseinde 14 dagen lang helpen met het opruimen van het puin op grote straten en pleinen. In april 1946 was 22.800 m² puin verwijderd.¹⁹ Tekorten en zwarte markt overheersten nog jarenlang, en deze situatie werd verergerd door de instroom van vluchtelingen en naar huis terugkerende soldaten. De kolenvoorraden waren bijvoorbeeld lange tijd veel te klein, waardoor nog in januari 1947 de elektriciteit gedeeltelijk moest worden uitgeschakeld. Voedsel was op rantsoen; men kreeg bijvoorbeeld per persoon bonnen voor 100 g vlees en 50 g vet per week.

Oorlogsveduwe in Weimar-Abnatal in 1945-1947

De weduwe Erika Woltmann – 25 jaar oud – arriveerde dus met haar vierjarige zoon Reiner eind juli of begin augustus 1945 in Kassel. Met al haar bezittingen, niet meer dan wat kleding en kleine spullen, in en op een kinderwagen gepakt. Ze wist later zelf niet zo precies meer waar en hoe zij toen opnieuw begon. Misschien heeft zij na haar aankomst in Kassel met zoon Reiner eerst toevlucht gezocht bij oom en tante Göbel, voordat zij verder reisde naar haar ouders in het dorp Weimar (in de gemeente Ahnatal bij Kassel in Hessen; dit is dus niet de stad Weimar in Thüringen). Volgens bewaard gebleven papieren was haar woonadres op 15.1.1946 de Hoststr. 18 in Weimar en later (25.6.1947 en 7.11.1947) Dörnbergstr. 86 in Weimar. Daar woonde zij vlakbij haar ouders op Dörnbergstrasse 62 K.

Erika had recht op een voortzetting van de uitkeringen van de ‘Hinterbliebenenrente’, een soort van bijstandsuitkering voor oorlogsweduwen: ‘Kriegerwitwen’. Ook had ze nog recht op een ‘Waisenrente’; een uitkering op grond van een levensverzekering, voor zoon Reiner. De toekenning voor die wezenrente, geslonken tot een heel klein bedrag, zou pas in de herfst van 1947 gebeuren. Vermoedelijk liet de toekenning van de weduwenrente ook op zich wachten. Om voor haar inkomen niet afhankelijk te zijn van haar ouders, zocht Erika werk om zelf de kost te verdienen. Haar eerste werkgever was de US Army. Drie maanden lang, van 12.8.1945 tot 27.11.1945 was ze voor de US officieren die zich in Kassel hadden geïnstalleerd een “*excellent cook and secretary*” zo zegt het getuigschrift. Haar volgende werkgever was de ‘Bauernbund, Abteilung Tierversicherung’, ook weer voor drie maanden, van 20.12.1945 tot 31.3.1947. Vervolgens was haar werkgever Dr. Werther, advocaat en notaris, (van 1.4.1947 tot 30.11.1947).

E: “*Die Amerikanen waren heel vriendelijk – maar dr. Werther helemaal niet - misschien vanwege mijn voormalige huwelijks - hij was Joods.*”

Voordat Erika s ’morgens naar haar werk ging, bracht ze Reiner naar zijn grootouders. “*Dat bleek niet goed uit te pakken*”, vertelt ze later daarover, “*misschien omdat mijn moeder het verlies van haar zoon Bruno niet kon verwerken. Reiner miste mijn aandacht, hij luisterde niet naar hun, hij liep weg als hij de kans kreeg en stond dan op me te wachten op het treinstation in Weimar, snottend en vies. Daarna kreeg ik dan ruzie met mijn ouders over zijn gedrag en opvoeding. Ik voelde me erg ongelukkig daar, met die problemen thuis en op het werk stond ik voortdurend onder spanning.*”

Rond Pasen 1946 werd Reiner zes jaar, en hij zal daarna toch al in Weimar naar school zijn gegaan? Hij zou zich daar later niets van herinneren. Op mijn vraag naar zijn vroege herinneringen – hij was toen al zestig-plusser - vertelde hij iets over ontmoetingen met de Amerikaanse soldaten R: “*... ik kreeg van een van hen een sinaasappel en beet er meteen in, met de schil er nog om. Ik had nog nooit een sinaasappel gezien. Zij vonden dat erg grappig en ik lachte met hen mee. Ik kreeg ook Amerikaanse kauwgom, en tandenpasta .. Tandepasta kende ik ook niet , die vond ik zo geweldig lekker, heerlijk zoet!*”

Slechte tijden thuis overleven of migreren?

Vroeger, tot voor 1940 of toch tot begin van de 20ste eeuw, was het de gewoonte dat kinderen huis en haard, en het beroep van hun ouders overnamen. Met de bevolkingstoename veranderde dat. Naarmate meer kinderen in leven bleven, verlieten meer jonge volwassenen het ouderlijke nest op zoek naar een partner en naar werk. Nog steeds is het zo dat vooral jonge volwassenen verhuizen naar een andere woonplaats, een andere regio of land. Zelfs in oorlogstijd. De meeste mensen blijven het liefst thuis wonen, in een veilige en vertrouwde omgeving. Ze vertrekken alleen als slechte tijden, oorlogsgeweld, armoede of discriminatie - een levensbedreigende situatie – dat noodzakelijk maakt. Dan slaan ze massaal op de vlucht. Een nieuw begin is een hele opgave: *Waar kan ik heen? Hoe? Wat is veilig? Waar moet ik dan van leven?* Migratie naar een ander land komt dan ook veel minder voor dan men vaak vermoedt. Amnesty International zegt: slechts 3 procent van de wereldbevolking (tegenwoordig 225 miljoen mensen) vestigt zich voor langere tijd in een ander land. Het aantal vluchtelingen is nog veel kleiner: ongeveer 0,3 procent.²⁰

Mijn voorouders van moeders zijde hebben naar verhouding dus bijzonder vaak gekozen voor een verhuizing naar een andere regio. Vooral mijn moeder Erika – zij is in 1946, pas 26 jaar oud, al vier keer aan een nieuw leven begonnen en dat zou niet de laatste keer zijn. Na alle dramatische veranderingen die zij tussen 1940 en 1946 had meegemaakt, paste zij niet meer in de vooroorlogse rol van onderdanige dochter en volgzame vrouw. Het viel haar in Weimar allemaal erg tegen. Zij gaat haar eigen keuzes maken en begint in 1947 voor de vijfde keer vol goede moed aan een nieuw leven: in Nederland met haar tweede man, de Nederlander Nico Nooren.

UIT HETKENNISNET

Duitsland 1945-1949

Na de capitulatie was Duitsland verdeeld in Amerikaanse, Britse, Franse en Sovjet-bezettingszone. De Franse zone was delen van de Amerikaanse en Britse zones gecreëerd. De Sovjet-Unie annexeerde de Gebieden ten oosten van de Oder-Neissegrens en stond die grotendeels af aan Polen. Berlijn kwam als een enclave in de Sovjetzone te liggen en kreeg een aparte status, eveneens in vier sectoren verdeeld. De Sovjet-Unie had heel Berlijn veroverd maar ontruimde drie sectoren ten behoeve van de westelijke bezettingsmachten. De Verenigde Staten hadden grote delen van de latere deelstaten Saksen-Anhalt en Thüringen veroverd en ontruimden deze gebieden ten behoeve van de Sovjet-Unie.

De conferentie van Potsdam (van 17 juli tot 2 augustus 1945) was de laatste conferentie tussen de geallieerde landen van de Tweede Wereldoorlog. Op deze conferentie besloten de geallieerden dat het bestuur van Duitsland in handen van de Geallieerde Controleraad kwam. Op lokaal niveau bleef het bestuur echter in Duitse handen. Speerpunten van de bezettingpolitiek waren: denazificatie van bestuur en onderwijs met berechting van nazikopstukken; demilitarisering; democratisering en decentralisering.²¹

Het was de bedoeling Duitsland als economische eenheid door de Geallieerde Controleraad te gaan besturen. Bij een definitieve vredesconferentie zouden de Geallieerden allerlei nog uitstaande akkoorden sluiten. De vier mogelijkheden waren het op veel punten echter niet met elkaar eens en dat liep uit op het begin van de Koude Oorlog.

Op 2 december 1946 voegden de Britten en de Amerikanen hun zones samen tot de Bizone. Met de toevoeging van de Franse zone veranderde die op 8 april 1949 in Trizone. De geallieerden werkten sinds 1948 aan een democratische grondwet voor het westen van Duitsland. Op 23 mei 1949 werd dit de grondwet van de Bondsrepubliek Duitsland. In het oosten werd op 7 oktober 1949 onder toezicht van de Sovjet-Unie de Duitse Democratische Republiek opgericht.

Denazificatie

De kopstukken van paramilitaire naziorganisaties werden berecht en geliquideerd. In de Amerikaanse bezettingszone werden nazi's geïnterneerd in concentratiekampen en werden beroepsverboden tegen hen uitgevaardigd. Uit de Sovjet-zone werden vele nazi's naar kampen in de Sovjet-Unie gedeporteerd. In de Britse en Amerikaanse bezettingszones waren er colleges, die beslisten, of een Duitser als nazi vervolgd moest worden. Ook 'gewone Duitsers' waren in de Tweede wereldoorlog waren mede verantwoordelijk voor de genocide en oorlogsmisdaden. Wie

niet actief had bijgedragen aan het regime, of niet had meegevochten in de Wehrmacht, was toch door zijn passiviteit medeplichtig aan de wandaden. Alle Duitsers moesten, op grond van een wet uit 1946, voor een ‘Spruchkammer’ verschijnen. Zij moesten zelf bewijzen dat zij niet of nauwelijks schuldig waren. Velen deden dat door van tevoren in hun vrienden- en kennissenkring voor getuigen à decharge te zorgen. Zij kregen dan een bewijs dat ze witgewassen waren, een ‘Persilschein’, genaamd naar het wasmiddelmerk. Wie beoordeeld werd als meeloper kreeg meestal alleen een kort beroepsverbod.²²

Adenauer heeft meteen nadat hij in 1949 de eerste bondskanselier werd, amnestiewetten ondertekend die vervolging van ‘kleine nazi’s’ lastig maakte. Hij deed dat om een snel herstel van de maatschappelijke systemen te bevorderen.

De erfschuld van Duitsland

Tijdens de Tweede wereldoorlog stierven miljoenen Joden en ook Roma, Sinti en andere gevangenen in de concentratiekampen van de nazi’s. Pas na de oorlog werd de werkelijke aard van de Jodenvervolging en de volle omvang ervan duidelijk. De inspanningen van de Geallieerde Controleraad, de Neurenbergse processen, publicaties van verslagen, foto- en filmmateriaal, brachten vanaf april 1945 de gruwelijke misdaden van de nazi’s op niet mis te verstane wijze in beeld – te gruwelijk om aan te zien. Willem Melching beschrijft in het Historisch Nieuwsblad 6/2017²³ het verloop van de worsteling met de geschiedenis, met het Nazi-verleden, waar Duitsers tot op heden, nog in de derde generatie, mee te maken hebben. Hier een samenvatting van Melching’s artikel. Om gevoelens van medeschuld en schaamte te verhullen, zeiden direct na oorlogseinde veel van de overlevenden *‘Wir haben es nicht gewusst.’* Vervolgens vertelden zij dan het verhaal van hun eigen leed: zij waren slachtoffer van twaalf jaar meedogenloze dictatuur, van geallieerde bombardementen en de wraak van het Rode Leger. Een kleine groep was fout geweest en de grote massa was slachtoffer. Die houding – die in het buitenland werd bekritiseerd - niet goed is geleidelijk veranderd. Bondspresident Theodor Heuss maakte in 1952 een einde aan dit ‘collectieve geheugenverlies’ door te verkondigen: *‘Wir haben von den Dingen gewusst.’* Ook wees hij op de plicht tot collectieve schaamte.

Vanaf eind jaren vijftig groeide de aandacht voor en de bewustwording van de Holocaust door het dagboek van Anne Frank en door de processen tegen voormalige SS’ers. De knieval van bondskanselier Willy Brandt in 1970 bij het monument voor de opstand in het getto van Warschau maakte een verpletterende indruk en daarna was openlijk spijt betuigen vast onderdeel geworden van staatsbezoeken van West-Duitse politici. De uitzending van de Amerikaanse televisieserie Holocaust in 1979 leidde tot een definitieve confrontatie en acceptatie van de misdaden van het Derde Rijk bij het grote publiek.

Bondspresident Richard von Weizsäcker herhaalde op 8 mei 1985 wat zijn voorganger Heuss in 1952 al had gesteld: van collectieve schuld was geen sprake, maar wél van de collectieve verantwoordelijkheid om de herinnering levend te houden. Anders dan Heuss ontmoette Weizsäcker nu brede instemming.

Het artikel van Willem Melching eindigt met de stelling: *“Niets is zo onvoorspelbaar als de omgang met het verleden, maar op termijn zal het Duitse verleden – hoe misdadig ook – een kleinere rol gaan spelen. En dat de Duitsers een geweten hebben, daarvan zijn de meeste mensen inmiddels wel overtuigd.”*

Nou ja, “de Duitsers”, ik zou zeggen: Duitsers hebben een even goed geweten als andere mensen, als niet-Duitsers.

Mijn moeder zweeg liever

Mijn moeder sprak van zichzelf uit nooit over de oorlog en de nazi-tijd. Zoals iedere overlevende Duitser, nazi of geen nazi, moest zij na de oorlog vrede sluiten met haar geweten. Zij deed dat op haar manier. Op concrete vragen naar die tijd gaf ze een heel kort eerlijk antwoord zoals ik dat in het bovenstaande verhaal heb opgeschreven. Daarna begon ze meteen ergens anders over te praten, of ze liep weg en maakte zo duidelijk dat ze er liever over zweeg. Bij het bekijken van oude foto’s gaf ze bijvoorbeeld toe dat zij het bij de BDM (de Hitlerjugend voor meisjes) best prettig had gevonden. Ik leid uit haar ontwijkende gedrag af, dat zij de antisemitische kleuring tenminste heeft genegeerd en dat ze dat achteraf beschamend vond. Elke Duitser die oud genoeg was om antisemitisme te begrijpen moet daarvan iets gemerkt hebben. Wat mijn moeder

daarover aan concrete herinneringen is bijgebleven weet ik niet; ik durfde niet door te vragen. Heeft ze bewust weggekeken elke keer dat ze iemand met een Jodenster zag? Wat voor beelden dan ook bij haar opkwamen, het was voor haar genoeg om zich toen zij in de tachtig was, nog ongemakkelijk te voelen bij een confrontatie met deze tijd.

En mijn erfschuld op 25 januari 2021?

Crimineel gedrag en overtreding van mensenrechten en grondwetten is ten allen tijde en overal op de wereld natuurlijk fout. Wie een hart heeft weet dat gewoon. Ik zou ook zeggen dat mijn moeder en andere Duitse voorouders in Duitsland in 1933-1945 toch tenminste een beetje fout waren door passiviteit. Als dochter van een Duitse moeder heb ik misschien ook een deel van de 'Duitse erfschuld', Schuld of schuldgevoelens van mijn moeder geërfd? En bovendien een soort van Nederlandse schuld als dochter van een Nederlandse vader? Daarbovenop komt dan natuurlijk ook nog wat ik zelf als volwassene in een van die landen heb gedaan.

Ik heb hier nu tien jaar een kabinet Rutte 'passief gedooft', ook het beschamende, hardvochtige vluchtelingenbeleid. En heel actueel, het Covid-19 vaccinatiebeleid van Nederland. Nederland heeft vaccins zoals andere Europese landen relatief vroegtijdig ingekocht, terwijl arme landen het nakijken hebben. Is deze vorm van nationalisme gerechtvaardigd? Het is toch discriminatie van wat buiten de landsgrens ligt... Waarom niet eerst daar vaccineren waar de sterftetekans wereldwijd het hoogst is, dat wil zeggen waar mensen door nood gedwongen dicht op elkaar gepakt moeten leven, bijvoorbeeld in sloppenwijken en vluchtelingenkampen?

Het NOS-nieuws van vandaag - 25 januari 2021 - maakt melding van rellen in Amsterdam, Eindhoven en verschillende andere steden naar aanleiding van instelling van de avondklok. Het zou gaan om protestacties tegen de Covid-maatregelen en voor 'de vrijheid', maar de relschoppers hebben branden gesticht, ruiten van bushokjes en stations ingeslagen, winkels geplunderd, en zelfs een ziekenhuis aangevallen. De demissionaire minister-president Mark Rutte verkondigt dat dit crimineel geweld is, dat niet te maken heeft met Covid. Ook benadrukt hij dat 99% van de bevolking zich houdt aan de maatregelen inclusief de eergisteren ingegane avondklok in het belang van bestrijding van het virus. De voorzitter van de politievakbond heeft het over een *'onderstroom in de samenleving van verzet en weerstand'* en *'de energie moet ergens heen'*.

De regering, het hele Rutte-kabinet, moest op 19 januari zijn ontslag indienen vanwege het verlies aan vertrouwen van de Kamer na het 'Kinderbijslagschandaal'. Duizenden van gezinnen werden ten onrechte beschuldigd van oplichting van de belastingdienst en veroordeeld tot terugbetaling van uitkeringen, wat veel acute financiële problemen veroorzaakte.

Het is vandaag tien dagen geleden dat de bestorming van het Capitool plaatsvond, het hart van de U.S.A. Een deel van de menigte brak door de politieblokkades en probeerde met geweld de bekrachtiging van de verkiezingsoverwinning van Joe Biden te voorkomen. Dat is niet gelukt; maar deze relschoppers bezetten, vernielden en plunderden delen van het gebouw gedurende enkele uren. De rellen leidden tot tijdelijke evacuatie van het Capitool, en vijf sterfgevallen.

Tegenstrijdige gevoelens

Tja, ik moet zeggen dat ik ook los van mijn Duitse voorgeschiedenis enige familieschaamte en schuldgevoelens ervaar – over die bovenbeschreven relschoppers, als Nederlander en medemens in 2021. De geschiedenis van de nazi's illustreerde het zo duidelijk: het negeren en gedogen van verfoeilijke politieke programma's, gemakshalve of vanuit ik-belang, creëert een luwte waarin extreem radicale partijen en machtswellustige presidenten kunnen opbloeien. Als een meedogenloze persoon of groep kans ziet de macht te grijpen en het slim aanpakt, dan kan het de meerderheid van een heel volk van een amorele visie overtuigen, misleiden of onder de duim houden.

We leerden als soort – tot nu toe - nauwelijks iets van de geschiedenis en blijven ons geregeld gedragen als sociale dieren in plaats van als mensen met een eigen geweten. Wetenschappers denken dat we vrijwel allemaal op te hitsen zijn. Je kunt daarbij jezelf vergeten, en ook je eigen normen, en helemaal opgaan in de groep. Als je ergens kwaad over bent of ongerust, ben je geneigd je aan te sluiten bij een agressief optredende groep.²⁴

Anderzijds – zo zeggen diezelfde wetenschappers - kan meeslepend groepsgegedrag ten goede of ten kwade werken. Dus kan ik soms trots zijn als Nederlander en als mens? Ja. Omdat er bijvoorbeeld ook puinruimers zijn, die de troep wegruimen dat na de rellen van vandaag

achterbleef. Dat NOS- nieuws van vandaag, 25 januari 2021, maakte ook melding een actie van verontwaardigde Eindhovenaren, van vrijwilligers die spontaan met bezems en vuilniszakken aan de schoonmaak begonnen. Er is dus ook een *'bovenstroom in de samenleving van je positief inzetten'*. Heel bijzonder is trouwens wel dat de NOS dit ook vermeldt; goed nieuws maken ze zelden bekend!

Is zulk een positieve actie niet prachtig?

Jawel – toch laat ik me liever niet meeslepen door een groep, ook als die de beste bedoelingen heeft. Ik hou mijn hoofd liever een beetje koel. Wat ik doe en laat is ten slotte altijd mijn eigen verantwoordelijkheid.

////////////////////EINDE VAN DEEL DRIE

¹ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Utilitarisme>

² <https://de.wikipedia.org/wiki/Salzmanshausen>

³ <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/der-zweite-weltkrieg/alltagsleben.html>

⁴ <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/der-zweite-weltkrieg/alltagsleben.html>

⁵ Naar Wikipedia

⁶ https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Strassen_und_Plätze_in_Berlin-Friedrichshain#Nicht_mehr_vorhandene_Strassen_und_Plätze

⁷ Thomas Siemon, Überlebensberichte aus der Kasseler Bombennacht 1943, Wartberg Verlag / HNA-Archiv; www.wartberg-verlag.de

⁸ Zij zou niet opnieuw in Berlijn gaan leven. Opmerkelijk: mijn oudste zus zal later wel een aantal jaren in Berlijn wonen Toevallig?

⁹ Bron: <https://www.welt.de/geschichte/zweiter-weltkrieg/article202118602/Nemmersdorf-1944>

¹⁰ https://de.wikipedia.org/wiki/Sowjetische_Kriegsverbrechen_im_Zweiten_Weltkrieg

¹¹ [https://de.wikipedia.org/wiki/Ostpreussische_Operation_\(1945\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Ostpreussische_Operation_(1945))

¹² <https://nl.wikipedia.org/wiki/Wisla-Oderoffensief>

¹³ https://de.wikipedia.org/wiki/März_1945

¹⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Schlacht_um_Berlin

¹⁵ https://de.wikipedia.org/wiki/Luftangriffe_der_Alliierten_auf_Berlin

¹⁶ met zekerheid na 5 februari en voor 2 april

¹⁷ Nu Christliche Ferienstätte Haus Reudnitz <https://www.haus-reudnitz.de>

¹⁸ <https://de.wikipedia.org/wiki/Thuerringen> en https://www.thueringen.de/mam/th1/staatsarchive/sk/folge_3.pdf

¹⁹ https://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Stadt_Kassel

²⁰ <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/migranten-rechten-van>

²¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Geallieerde_bezettingszones_in_Duitsland#Geschiedenis

²² <https://nl.wikipedia.org/wiki/Denazificatie>

²³ <https://www.historischnieuwsblad.nl/hoe-duitsers-worstelen-met-de-geschiedenis-van-de-tweede-wereldoorlog/>

²⁴ <https://www.scientias.nl/het-capitool-bestormen-zouden-ze-jou-zover-kunnen-krijgen/>